

JACEK JAN PAWLIK

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie (PL)
<https://orcid.org/0000-0003-2142-9976>

Marc Augé (1935–2023), antropolog współczesnych nie-miejsc

Marc Augé (1935–2023), Anthropologist of Contemporary Non-places

Abstract

In the wake of the death of prominent French anthropologist Marc Augé, a participant in his seminars presents his profile and scientific achievements. This unconventional researcher and writer, affiliated with the École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) in Paris, practiced independent anthropology to understand an era he considered unprecedented, characterized by an excess of space, the acceleration of time and the disappearance of otherness caused by globalization. The thematic scope of his work is very broad: power, witchcraft, rituals, the excesses of modernity, identity, oblivion, etc., as well as gardens, tourism, the bicycle or the Paris metro. In addition to scientific works related to field research and theoretical studies, Augé practiced essayism, which, starting from observational data, led to philosophical considerations. He believed that any ethnology leads to anthropology, which is inherently philosophical.

Keywords: Marc Augé; anthropology

Abstrakt

W związku ze śmiercią wybitnego francuskiego antropologa Marca Augé uczestnik jego seminariów przedstawia jego sylwetkę i dorobek naukowy. Ten niekonwencjonalny badacz i pisarz, związany z École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) w Paryżu, uprawiał niezależną antropologię, aby zrozumieć erę, którą uważał za bezprecedensową, charakteryzującą się nadmiarem przestrzeni, przyspieszeniem czasu i zanikiem inności spowodowanym globalizacją. Zakres tematyczny jego prac jest bardzo szeroki: władza, czary, rytuały, ekscesy nowoczesności, tożsamość, zapomnienie itp., a także ogrody, turystyka, rower czy paryskie metro. Poza pracami naukowymi związanymi z badaniami terenowymi i studiami teoretycznymi Augé uprawiał eseistykę, która wychodząc od danych obserwacyjnych, prowadziła do rozważań filozoficznych. Uważał, że każda etnologia prowadzi do antropologii, która jest z natury filozoficzna.

Słowa kluczowe: Marc Augé; antropologia

O autorze

Jacek Jan Pawlik SVD – prof. dr hab. nauk humanistycznych, etnolog, afrykanista; emerytowany pracownik Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie; członek Instytutu „Anthropos”. Prowadził intensywne badania terenowe w Afryce Zachodniej. Autor między innymi: *Miasto kreatywnych ludzi. Mieszkańcy Lomé w obliczu wzrastającego ubóstwa* (2016); *Twórcza codzienność mieszkańców Lomé* (2018); *Ku nowej kulturze. Zmagania adaptacyjne* (2020). Współredaktor *Ritual and Celebration in Family and in Broader Societal Contexts* (2023, specjalne wydanie czasopisma „Anthropos”).

Marc Augé (1935–2023), antropolog współczesnych nie-miejsc

Dnia 24 lipca 2023 roku w Paryżu zmarł w wieku 87 lat Marc Augé, niekonwencjonalny badacz, antropolog i pisarz, związany z École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS). Uprawiał antropologię niezależną, aby ogarnąć epokę, którą uważał za bezprecedensową, charakteryzującą się nadmiarem przestrzeni, przyspieszeniem czasu i zanikiem odmienności wywołanymi przez globalizację. Był antropologiem „spotkań twarzą w twarz, przejść, nie-miejsc, myślowych łamigłówek, preferując śmiech, uniki, fikcję, sny i pozorną ucieczkę od konfrontacji z uciążliwymi systemami myśli, które pretendują do organizowania lub strukturyzowania naszego mentalnego, psychicznego i społecznego uniwersum”¹. Jego zasługą jest wyciągnięcie etnologii/antropologii z opracowywania szczegółowych monografii przez wskazanie na historyczność badanych społeczeństw; wprowadził tę dyscyplinę na nowe tereny, takie jak miasto, nowe religie, teatry wojny i codzienność.

Zakres tematyczny jego prac jest bardzo szeroki i obejmuje: władzę, czarownictwo, rytuały, ekscesy nowoczesności, tożsamość, zapomnienie itd., a także ogrody, turystykę, rower czy paryskie metro. Obok prac naukowych związanych z badaniami terenowymi oraz studiów teoretycznych Augé uprawiał swoistą eseistykę, która wychodząc od obserwacji, prowadziła do rozważań filozoficznych. Uważał, że każda etnologia prowadzi do antropologii, która z natury jest filozoficzna². Nie stronił też od pisania powieści.

Jego prace odbiły się szerokim echem nie tylko we Francji, ale również na świecie, szczególnie we Włoszech, dzięki licznym tłumaczeniom na języki europejskie, a nawet na turecki i japoński³. Zaslłynął zaś dzięki wydanej w 1992 roku stosunkowo niewielkiej pracy zatytułowanej *Nie-miejsca*, która znalazła szeroki oddźwięk nie tylko w kręgach antropologów. Jest to trafna analiza ponowoczesności, w której rodzą się przestrzenie charakteryzujące się brakiem miejsc w sensie antropologicznym, tzn. z organizacją społeczną i ładunkiem symbolicznym. Dla Augé nie-miejsca (na przykład lotniska czy supermarkety) są powodem do niepokoju. Świat przestał być „globalną wioską” i staje się coraz bardziej „globalnym miastem” naszpikowanym nie-miejscami, które zdobędą walor miejsca

tylko wtedy, kiedy nastąpi pełna globalizacja, a ludzkość stanie się homogeniczną całością.

Marc Augé urodził się 2 września 1935 roku w Poitiers. Dorastał w Paryżu, uczęszczał do liceów Montaigne i Louis-le-Grand. W 1957 roku rozpoczął studia w École Normale Supérieure – jednej z tak zwanych wielkich szkół kształcących naukowców i nauczycieli licealnych. W roku 1960 zdał agrégation z literatury klasycznej – egzamin konkursowy otwierający drogę do nauczania w szkołach średnich. W międzyczasie jego zainteresowania kierują się ku naukom społecznym, głównie ku antropologii społecznej i kulturowej. Przez następny rok uzupełnia studia w tym zakresie, uczestnicząc w seminariach Georges’a Balandiera i Claude’a Lévi-Straussa. O pierwszym z nich pisze:

Człowiek, który zainicjował i zainspirował mnie do podążania tą ścieżką, nie tylko ze względu na jego osobowość, ale także ze względu na stymulującą pracę. [...] *Dynamizm* G. Balandiera miał wielką zaletę uświadczenia nam, po pierwsze, że odniesienie do historii jest zawsze konieczne, a po drugie, że wszystkie społeczeństwa podlegają takiej samej analizie⁴.

Po zakończeniu studiów odbywał roczną służbę wojskową, w ramach której udaje się do Algierii – to jego pierwszy kontakt z kontynentem afrykańskim. Wyznaje:

Odkryłem zarówno młodych ludzi odbywających służbę (miejscowych Francuzów, Arabów i przybyszów z metropolii), jak i populacje narażone na przemoc, terroryzm, eskalację pasji, strach niektórych i nadzieję innych. [...] Wciąż pamiętam te pierwsze miesiące. Pamięć o nich pomogła mi później lepiej zrozumieć to, co obserwowałem w Afryce czy Ameryce Łacińskiej, a szerzej – w wydarzeniach na świecie⁵.

Po powrocie do Francji został zatrudniony w Liceum Paul-Valéry w Paryżu, uczył tam języka francuskiego i łaciny. Po dwóch latach pracy w szkolnictwie, w roku 1964, z poparciem G. Balandiera zostaje przyjęty do ORSTOM⁶ – instytutu naukowego zajmującego się problematyką krajów pozaeuropejskich. Podejmuje studia na nowo, tym razem na Sorbonie. Po roku uzyskuje licencjat z socjologii wraz ze specjalizacją z socjologii Afryki tropikalnej.

W roku 1965 rozpoczyna się jego prawdziwa przygoda z Afryką. Po konsultacjach z Balandierem Augé udaje się w ramach prac ORSTOM do Wybrzeża Kości Słoniowej, gdzie pozostanie z przerwą na obronę doktoratu aż do 1970 roku. Jako przedmiot badań wybrał Alladianów, grupę etniczną zamieszkujejącą wybrzeże Zatoki Gwinejskiej na zachód od stolicy kraju, Abidżanu, i postawił sobie za cel opracowanie pełnej monografii tego ludu. Po wstępnej obserwacji doszedł do wniosku, że prawdziwym problemem tej grupy były nieszczęśliwe wydarzenia: śmierć, choroba, oskarżenia o czarownictwo itp. Stwierdził, że badania nie mogą wychodzić od wcze-

śniej przyjętego schematu, co w jego przypadku oznaczało model marksistowski, kładący nacisk na środki produkcji. Badania mają sens tylko wtedy, jeśli uchwycą rzeczywistość taką, jaka jest, i ją przedstawią. Alladanie, jak napisze, wyzwolili go z wszelkiej pokusy idealizowania życia lineażowego⁷. To zhierarchizowane społeczeństwo adaptowało się do warunków, które zmieniały się z biegiem czasu. Okres kolonialny wraz z aktywnością misjonarzy miał głęboki wpływ na jego system wyobrażeń i interpretację świata. To właśnie tę dynamikę starał się zrozumieć Augé. Po półtora roku pracy w terenie, w roku 1967, pod kierunkiem Jacques'a Maqueta obronił pracę doktorską będącą monografią tej grupy⁸.

W następnych dwóch latach poszerzył zakres badań na całość wybrzeża Ebrié na zachód od Abidżanu. Ogólnie mówiąc, pogłębił badania logik: społecznej, ideologicznej i psychologicznej, które rządzą organizacją władzy oraz interpretacją wydarzeń i zachowań. Całość tych zasad i współzależności Augé nazwał *idéo-logique* (logiką idei). Badań tych nie można było jednak oddzielić od analizy skutków nagłego i brutalnego kontaktu z władzą białych i z chrześcijańskimi misjonarzami. Niemożliwej syntezy między „władzą tradycyjną” a nowymi wymogami usiłowali dokonać lokalni prorocy-uzdrowiciele. To podwójne podejście, obejmujące z jednej strony systemy tradycyjne, z drugiej zaś zmiany pod wpływem nowoczesności było przedmiotem jego tezy państwowej (rozprawy habilitacyjnej) zaprezentowanej w 1973 roku przed jury w składzie: Georges Balandier, Jean Rouch i Georges Devereux, którą opublikował w 1975 roku⁹. „Była to bardzo wnikliwa rozprawa, oparta na skrupulatnej etnografii, a jednocześnie omawiająca główne tematy antropologii lat 70. XX wieku”¹⁰. Marc Augé dystansuje się w niej od funkcjonalizmu, który w religii, magii i czarownictwie widział odzwierciedlenie danej struktury społecznej. Twierdził, że instytucje i reprezentacje (wyobrażenia) zawsze występują razem, ponieważ każdy ład społeczny jest jednocześnie konkretną instytucją i wyobrażeniem o niej. Stąd wyprowadza pojęcie logiki idei, które wyraża to, co społeczeństwo mówi o sobie samym.

Już w 1970 roku w karierze Marca Augé następuje zwrot, zostaje bowiem mianowany zastępcą dyrektora studiów w École des Hautes Études en Sciences Sociales – wtedy jeszcze była to VI sekcja École Pratique des Hautes Études – w której skład wchodziły liczne centra badań, między innymi Centre d'Études Africaines założone przez Georges'a Balandiera.

W roku 1977 ukazuje się jego pierwsza książka o charakterze teoretycznym: *Pouvoirs de vie, pouvoirs de mort*¹¹. Stwierdza, że nie można przypisywać etnologii tego, czego nie mówi. Zarzuca on niektórym filozofom wykorzystywanie argumentów etnologicznych – dowodzi, że wskazując na autentyczność tak zwanych ludów pierwotnych, ukazują oni braki społeczeństw współczesnych. Każda rygorystyczna etnologia za obrazem wyjątkowego wyrafinowania zasad życia i śmierci społeczeństw lineażowych, jak też za

mówiącymi o życiu i śmierci stereotypami zachodniego społeczeństwa konsumpcyjnego, odsłania jednak homologię struktur władzy, które w każdym społeczeństwie mają wpływ na formę dyskursu i rodzaj praktyk. Logiki władzy są porównywalne nie przez skalę efektów, ale przez skuteczność form. Koncentrując się na operacjach symbolicznych, Marc Augé nie ograniczał przedmiotu antropologii do społeczeństw pierwotnych. Koncepcja logiki idei wydawała mu się możliwa do przeniesienia na społeczeństwa współczesne. Uważał, że porządek kapitalistyczny i liberalny nie jest zbyt oddalony od układu lineażowego i jego operacji symbolicznych.

Wydana w 1979 roku książka *Symbole, fonction, histoire* jest w pewnym sensie przedłużeniem i uzupełnieniem poprzedniej publikacji¹². Tym razem autor bazuje przede wszystkim na literaturze przedmiotu, poddając skrupulatnej analizie dotychczasowe podejścia antropologiczne. Pytania, jakie stawia, dotyczą głównie kwestii metodologicznych, między innymi relacji antropologii do historii. W przeciwieństwie do antropologów marksistowskich, którzy stawiali na pierwszym miejscu historię, sprzeczności i konflikty, Augé pojmował logikę idei na wzór modelu lingwistycznego Ferdynanda de Saussure'a z jego paradygmatami, syntagmami i ich powiązaniem o głównie synchronicznym charakterze.

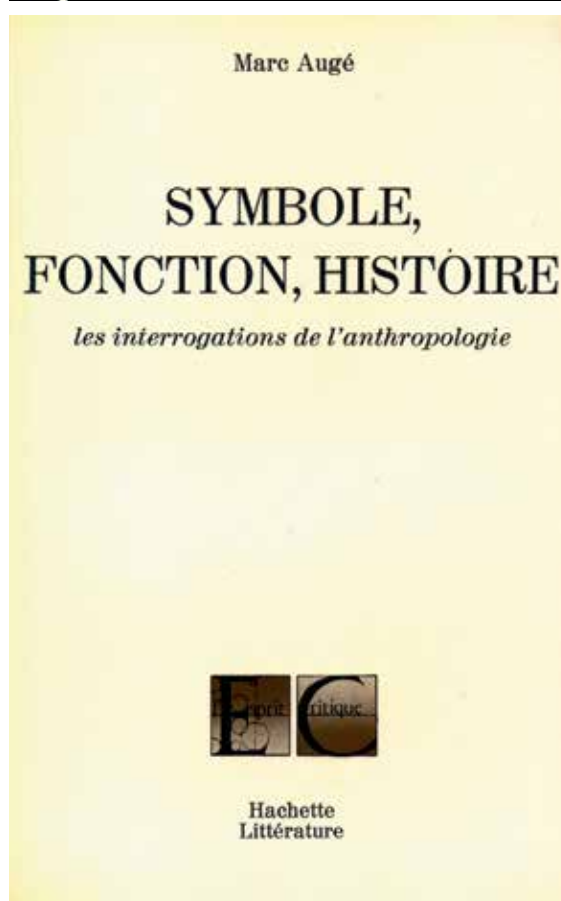
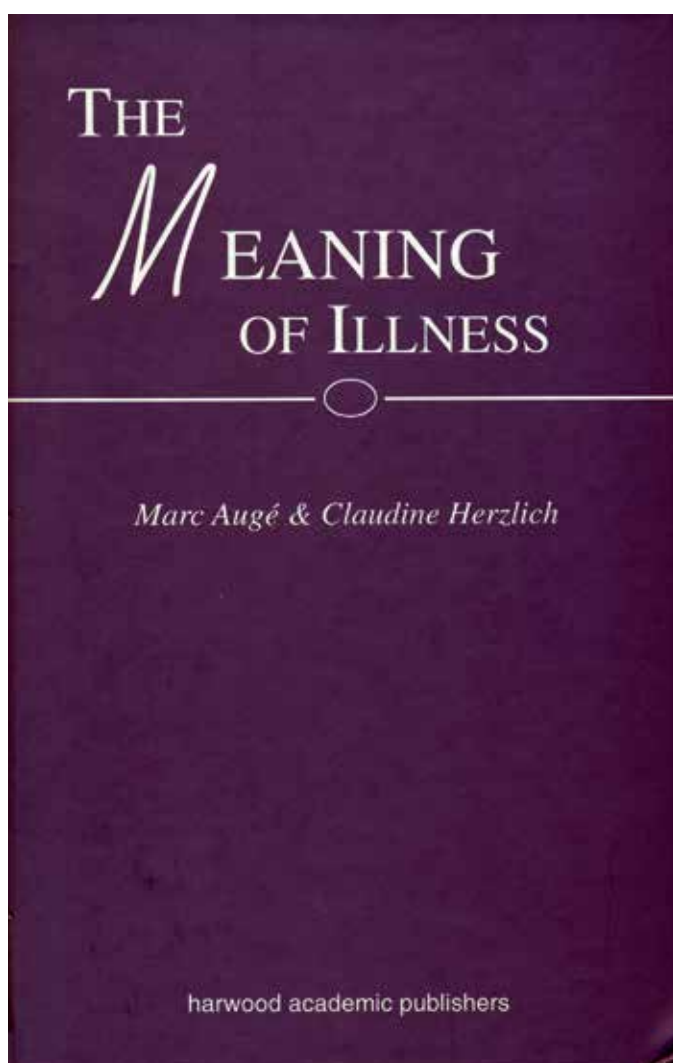
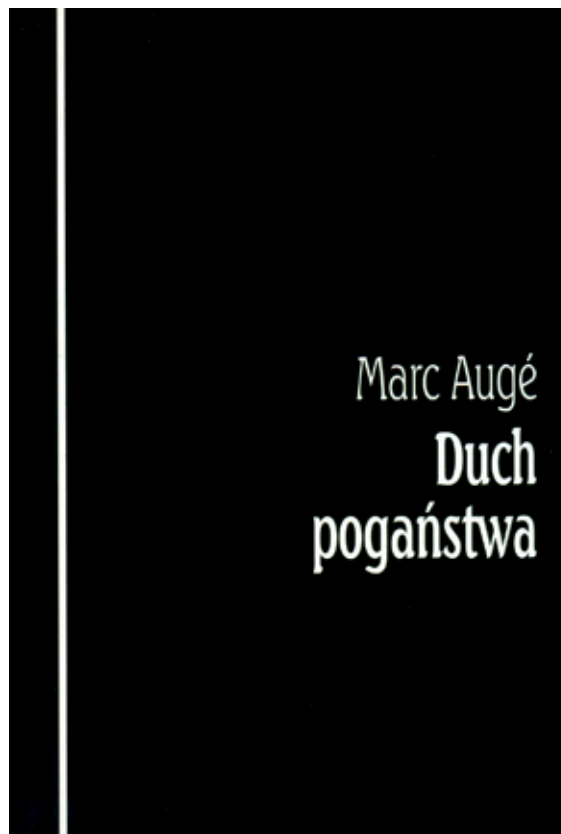
Idąc po linii *Elementary forms of religious life*¹³ i *Elementary structures of kinship*¹⁴, w których tworzenie się faktów społecznych i kultury nie wynika przede wszystkim z biegu czasu obciążonego wydarzeniami i zmianami, ale jest wynikiem skończonej liczby operacji symbolicznych, jego celem było zrozumienie sposobu, w jaki te operacje, rozumiane jako nawiązywanie relacji i nadawanie sensu, mogą być równie powszechnie analizowane jako logiki władzy¹⁵.

Siła operacji symbolicznych jest bowiem tak wielka, że wpływający na nie bieg wydarzeń może najwyżej spowodować pewne zniekształcenia.

Pierwsze teksty teoretyczne Marca Augé cechuje wyraźne odcięcie się od takiej antropologii, która kładła zbyt wielki nacisk na czas.

Nie kwestionując po raz kolejny oczywistości, że fakty społeczne są faktami historycznymi, teksty te wskazywały na silną iluzję wiary lub udawania, że nowe wydarzenia, sytuacje lub zjawiska są koniecznymi nosicielami radykalnych nieciągłości, podczas gdy przez większość czasu stanowią one materiał, na którym opierają się porządki symboliczne i logiki idei, nawet jeśli oznacza to ułatwienie ich przyswojenia przez wprowadzenie pewnych dostosowań¹⁶.

Jeśli antropologia marksistowska twierdzi, że doświadczenie świata tworzy się przez czasowość linearną, w której stare powinno ustąpić miejsca nowemu, to antropologia Marca

Fotografie i okładki książek Marca Augé (1935–2023) z archiwum autora.

Augé, poza tym, że opiera się na modelu lingwistycznym, zakotwiczona jest w przestrzeni i miejscach, a więc tam, gdzie ludzie i społeczeństwa rozwijają się bardziej namacalnie niż w następstwie czasu. Dla Marca Augé odkrywanie logiki idei prowadzi do uchwycenia manifestacji przestrzennych.

Uprawiać antropologię to przede wszystkim zaangażować się w analizę miejsc, zwłaszcza tych, które eliminują progi i granice między profanum a sacrum, między tym, co znane, a tym, co obce, między naturą a tym, co nadprzyrodzone, między udomowioną ziemią a dzikim światem¹⁷.

Szczególne miejsce w dorobku Augé zajmuje *Duch pogaństwa*¹⁸, „wielkie dzieło, które podejmuje refleksję nad religiami dzisiaj i w przeszłości”¹⁹. Bogaty w doświadczenia afrykańskie, po długim okresie spędzonym w Wybrzeżu Kości Słoniowej, autor podejmuje badania w południowym Togo; ich wyniki okazały się świetnym materiałem porównawczym. W Togo mógł obserwować na żywo nieistniejące już w Wybrzeżu praktyki rytualne, o których opowiadali mu Iworczycy. Już sam tytuł dzieła wydaje się bardzo wymowny. Nawiązując do *Geniusza chrześcijaństwa*²⁰, w którym pod koniec XVIII wieku François-René Chateaubriand podkreślał piękno i wielkość religii chrześcijańskiej, Augé wykazuje spójność politeizmów i różnice w stosunku do monoteizmów. Źródłem analizy są tradycyjne religie afrykańskie, a także starożytny świat grecki oraz politeizm chiński. Religie politeistyczne, nazywane pogaństwem, by podkreślić stosunek chrześcijaństwa względem nich, nie mają dualistycznego charakteru, nie przeciwstawiają ducha ciału ani wiary rozumowi. Zakładają ciągłość między porządkiem biologicznym i społecznym. W zasadzie nie występuje w nich idea zbawienia, transcendencji ani tajemnicy.

W pogańskich logikach nie ma miejsca na rozróżnienie między widzialnym a niewidzialnym: wręcz przeciwnie, wszystko jest w nich widzialne, i to do tego stopnia, że śmierć, najważniejsze wydarzenie w religiach monoteistycznych, które w religiach zbawienia łączy każdego pojedynczego człowieka z postacią jedyne Boga, sprawia trudność tylko żywym, pragnącym wykluczyć zamęt, którego jest ona świadectwem²¹.

Jednym słowem, chrześcijaństwo i pogaństwo stanowią dwie odrębne antropologie.

Okres badań nad zjawiskami religijnymi Afryki zamyka książka *Le Dieu objet*²². We wstępie Augé wskazuje na ciągłość swych badań. Rozpoczynając od logiki wyobrażeń i praktyk w *Théorie des pouvoirs et idéologie*, przez *Pouvoirs de vie, pouvoirs de mort*, w której analizuje pewne figury logiki idei manifestujące się w aktywności rytualnej (metonimia, inwersja), a następnie przez *Ducha pogaństwa*, gdzie omawia pewne postacie tożsamości (boga, herosa, przodka, czarownika) dające wyjaśnienie alienacji społecznej przez praktyki indywidualne, w *Le Dieu objet* bada

panteon bóstw vodun z Togo i Beninu, które materialnie manifestują się za pośrednictwem przybytków. Za przedmiot posłużą mu własne obserwacje oraz bogata literatura etnologiczna, szczególnie *La Géomancie à l'ancienne Côte des Esclaves* Bernarda Maupoila²³. Augé stawia sobie za cel zrozumienie w kategoriach społecznych znaczenia indywidualnych praktyk religijnych. Systemy reprezentacji ludzkiej działalności stanowią wszechświat symboliczny zarządzany przez bogów. Przejście z jednego systemu do drugiego jest możliwe tylko za pośrednictwem praktyk. W relacjach do innych, które odbywają się za pośrednictwem bogów, wyraża się unikatowość każdego przeznaczenia.

W drugiej połowie lat 80. XX wieku Augé publikuje trzy niewielkiej objętości książki: *Un ethnologue dans le métro* (1986), *Traversée du Luxembourg* (1987) i *Domaines et châteaux* (1989). Jak napisze Jacques Le Goff, były to „dzieła subtelne i głębokie na temat życia codziennego podniesionego do rangi prawdziwego przedmiotu naukowego”²⁴. Dla otoczenia naukowego, które kojarzyło Augé z terenem afrykańskim, było to pewne zaskoczenie. Ponadto nowatorski były nie tylko forma i styl, ale też sam pomysł uprawiania mikroantropologii „u siebie w domu”. Augé wyznaje:

Były to raczej próby postawienia się w sytuacji osoby badanej etnologicznie. *Traversée du Luxembourg* było lekko fabularyzowanym opisem dnia z życia kogoś, kto, jak każdy inny, ma problemy, na przykład zdrowotne, które są częścią etnologicznego repertuaru. Nawet moja książka o metrze była w mniejszym stopniu etnologią metra niż sposobem obserwowania siebie we własnym środowisku. Jestem bardziej tubylcem niż etnologiem w metrze. A ponieważ jestem również etnologiem, zadaję sobie pytania i próbuję na nie odpowiedzieć. Na przykład: jak to jest być przesłuchiwanym przez etnologa?²⁵

Prace te będą różnie kwalifikowane: od autoetnologii do etnofikcji.

Mimo niepozornej objętości teksty te odbiły się szerokim echem w środowisku etnologicznym. Warto wziąć pod uwagę, że badanie codzienności i możliwość wejścia w teren „tuż za drzwiami” nie były całkiem obcym zjawiskiem. W 1982 roku Georges Balandier i Michel Maffesoli założyli na Uniwersytecie René Descartes placówkę pod nazwą Centre d'Études sur l'Actuel et le Quotidien, czyli centrum badania codzienności. Sam mistrz Balandier podjął tę tematykę najpierw w ramach wykładów, a potem publikując trylogię: *Le détour. Pouvoir et modernité* (1985), *Le désordre. Éloge du mouvement* (1988) i *Le dédale. Pour en finir avec le XXe siècle* (1994)²⁶. Niemniej jednak prace Augé pokazywały możliwość badań „bliskości” na konkretnych przykładach.

Te szczególne miejsca, które można by nazwać intymnymi, gdyby nie były dostępne dla wszystkich, posłużyły jako punkty wyjścia dla jego antropologii tego, co bliskie, co tu i teraz. Stosuje w niej ten sam sposób odczytania jak w Afryce, ale w Europie to on sam jest autochtonem

i informatorem. Stanowi to wyraźne zaprzeczenie dotychczas przyjętego podziału na społeczeństwa pierwotne i cywilizowane. W rzeczywistości jednak wystarczy porównać liczby: 300 mieszkańców wioski afrykańskiej przy 550 pasażerach lotu Airbus A380, ponad 500 mieszkańcach wieżowca czy 3500 gości kompleksu turystycznego. Przynajmniej co do liczebności osób badanych nie ma większej różnicy. Próby te zapowiadają radykalną zmianę w przedmiocie badań Marca Augé.

Na przełomie lat 80. i 90. XX wieku wraz z Gérardem Althabe, Jeanem Bazinem i Emmenuelem Terray'em Augé zakłada w ramach EHESS Centre d'Anthropologie des Mondes Contemporains. I choć przedmiot badań uległ pewnej zmianie, metodologia pozostała jednakowa:

Jego antropologia nigdy nie przestała się koncentrować na aktywności symbolicznej tu i teraz oraz na sposobie, w jaki wpisuje się ona w przestrzeń, tworząc wyjątkowe miejsca. Dlatego był on w stanie rozwinąć systematyczne i krytyczne badanie nowoczesności²⁷.

W roku 1985 Marc Augé zostaje rektorem EHESS i funkcję tę będzie pełnił przez następne dziesięć lat. Wzję, którą starał się wprowadzać w życie, podsumowuje następująco:

Zawsze wierzyłem, że rekrutacja do szkoły powinna skupiać się na oryginalnych osobach. Zadbalem o to, by zachowała ona swoją rolę dużej instytucji o innym statusie niż tradycyjne uniwersytety, przygotowującej prace dyplomowe i tezy oraz organizującej seminaria: jesteśmy badaczami, którzy mówią o swoich badaniach, a nie wykładowcami wiedzy ogólnej; nie uczymy doktryny ani podstaw zawodu. Seminaria to miejsca, w których wyjaśniamy, czym się zajmujemy. Dlatego moja polityka polegała na tym, by sprowadzać jak najwięcej oryginalnych osób²⁸.

Z pełnieniem funkcji wiązały się liczne podróże między innymi do Ameryki Łacińskiej: Wenezueli, Chile, Argentyny i Boliwii. Ta sytuacja w drodze każe mu napisać: „Zglobalizowałem się w tym samym czasie, co świat. Podążałem za tym ruchem jak korek pociągany przez fale. To daje do myślenia”²⁹. Stąd wziął się pomysł napisania książki poświęconej tym szczególnym miejscom: lotniskom, arteriom, supermarketom itp., pod tytułem: *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności* (1992). Augé nazywa je nie-miejscami jako przeciwieństwo lub brak „miejsca” naładowanych społecznym i symbolicznym znaczeniem. Pracą etnologa jest rozszyfrowanie relacji społecznych w danej przestrzeni. Co jednak z miejscami, przez które tylko przejeżdżamy lub chwilowo przebywamy, w których jesteśmy w stanie braku tożsamości, jesteśmy nikim, z wyjątkiem sytuacji, kiedy do nich wchodzimy i kiedy z nich wychodzimy, pokazując dowód tożsamości?

Nie-miejsca charakteryzują przepływ bezprecedensowej nowoczesności na skalę planetarną. Planeta jest zorganizowaną całością, do której należą Ziemianie i świadomie mogą się do niej odnieść. Są jej pełnoprawnymi użytkownikami i konsumentami, chyba że skutek zubożenia zostają wypchnięci poza system, do gett, faweli i innych obozów pomocy humanitarnej. Planetaryzacja konkretyzuje się wszędzie przez mnożenie nie-miejsc, gdzie powielane są te same zjawiska globalizacji i segregacji.

W przeciwieństwie do miejsc, w których aktywność symboliczna związana jest z tożsamością, relacją i historią, nie-miejsca poświęcone są inscenizowaniu wiecznej teraźniejszości. Ze względu na ich niezdolność do tworzenia powiązań i pośredniczenia między silnie zatowiszowanymi jednostkami sprzyjają generowaniu niepokoju, obaw i zmartwień, skłaniają do zamknięcia się w sobie.

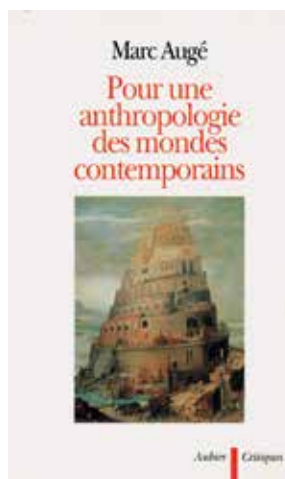
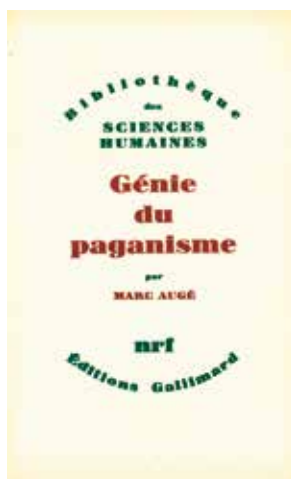
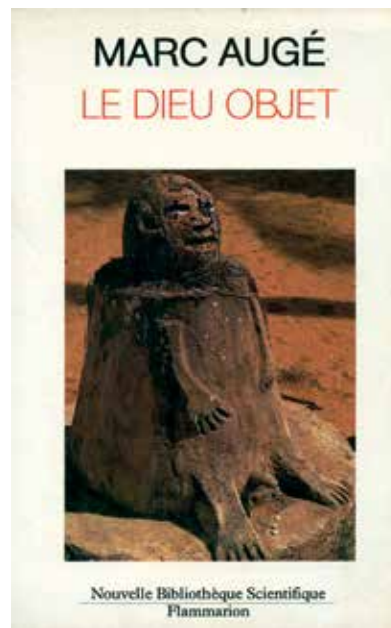
Tłumaczone na języki hiszpański, niemiecki, angielski, włoski, serbskochorwacki, portugalski, turecki i polski *Nie-miejsca* odbiły się szerokim echem nie tylko w środowisku etnologów i socjologów, ale również architektów, artystów, pisarzy i geografów. Sam Augé przyznawał:

To był ważny moment w mojej karierze. Poszerzył krąg moich odbiorców. Informacje zwrotne wzbogacają moje myślenie. Uruchamiasz ekspresję i jest ona zniekształcana przez innych. Obserwowanie tego jest bardzo ciekawe³⁰.

Dobrze znane polskiemu czytelnikowi *Nie-miejsca*³¹ były podwalinami programu rozwijanego w pracach, które bezpośrednio po nim następowały, a mianowicie: *Le sens des autres. Actualité de l'anthropologie* (1994a) i *Pour une anthropologie des mondes contemporains* (1994b). *Nie-miejsca* wskazywały na transformację lokalnych zakotwiczeń, *Le sens des autres* – transformację odmienności; *Pour une anthropologie des mondes contemporains* ukazuje natomiast tworzenie się nowych społecznych i kulturowych „światów”. Podobnie jak pierwsza, również dwie pozostałe pozycje doczekały się wielu przekładów, niestety nie ma jeszcze ich tłumaczenia na język polski.

W *Le sens des autres* Augé zajmuje się kategorią innego. Wszelka tożsamość tworzy się w stosunku do różnych odmienności. Ponieważ coraz trudniej rozwinąć idee obcości, jednostki i grupy znajdują się w kryzysie, o czym świadczą takie zjawiska jak fundamentalizm, nacjonalizm, ksenofobia i rasizm. Antropologia musi się zmierzyć z następującymi wyzwaniem: po pierwsze, wszystkie wielkie zjawiska tworzące naszą współczesność, takie jak rozwój miast, sieci transportu i komunikacji oraz globalizacja informacji i obrazu, modyfikują naturę relacji, jaką każdy z nas utrzymuje z otoczeniem. Po drugie, w sytuacji „nadmówczesności” rzeczywistości zlokalizowane i symboliczne ulegają wymazaniu.

Jeśli antropologia ma ponownie uniknąć pułapek „etnografii ratunkowej”³² i porzucić postrzeganie siebie jako podrzędnej nauki o znikających twierdzeniach mniejszo-

Okładki książek Marca Augé (1935–2023) z archiwum autora.

ści, musi sięgnąć do sedna zjawisk, o których właśnie wspomnieliśmy, aby badać „kryzys znaczenia”, „kryzys odmienności” tam, gdzie przejawia się on w najróżniejszych i być może najmniej oczekiwanych formach³³.

Augé bardziej niż jakikolwiek inny antropolog podkreślał, że wymiar przestrzenny nadaje spójność i skuteczność systemom symbolicznym i instytucjom społecznym. Szczególnie bystrym okiem obserwował ruchy nadnowoczesności, która generuje coraz więcej przestrzeni pozbawionych odniesień symbolicznych lub zawierających tylko ich ślady. W tym kontekście ważnym polem obserwacji była dla niego rzeczywistość miejska. Miasta nie sposób bowiem wyobrazić sobie w oderwaniu od przestrzeni, na której się ono rozpościera. Przecinają się tam i ząbują wyodrębnione przez Augé światy: jednostkowy, sztuki, literatury, pracy i polityki, biznesu, sportu itd. Z każdym dniem światy te stają się coraz bardziej naznaczone przez umiędzynarodowienie, które może być przeżywane i analizowane jako zarazem atut i ryzyko³⁴.

Utożsamianie się z miastem jest dzisiaj bardziej abstrakcyjne niż kiedyś. Nie musi odbywać się poprzez odwołanie do historii lub przez porównanie z innym miastem, ale przez odwołanie do bardziej arbitralnych odniesień, takich jak klub sportowy. W nowym świecie miejskim etnolog/antropolog może badać jedynie małe grupy, pracować z poszczególnymi rozmówcami. Ale – przestrzega Augé, daleki od traktowania ich jako nieodróżnicowanych przedstawicieli konkretnej kultury – powinien brać pod uwagę fakt, że każdy z rozmówców funkcjonuje na skrzyżowaniu różnych światów i rodzajów życia (rodzinnego, zawodowego, rozrywki itd.)³⁵.

W miastach zawsze istniały nie-miejsca, ponieważ bliskość, ścisk i zażyłość skłaniały do ucieczki od wszystkich, by choć na chwilę zaspokoić poczucie indywidualnej wolności. Niemniej jednak – pisze Augé – „wolność nie-miejsca może prowadzić do szaleństwa samotności, tak jak poczucie miejsca może prowadzić do dyktatury uprzedzeń, do nadmiaru znaczeń, które wytwarzają własne formy szaleństwa”³⁶.

Pour une anthropologie des mondes contemporains uzupełnia i pogłębia koncepcję nie-miejsca naszkicowaną w publikacji z 1992 roku. W następnych latach Augé podejmuje wiele ważnych tematów, czy to związanych z miastem, z aktualnymi wydarzeniami, czy z ogólnymi problemami egzystencjalnymi. Jak świadczy bliska mu Françoise Héritier, następczyni Claude’a Lévi-Straussa w Katedrze Antropologii w Collège de France, w pracach Marca Augé

to samo bystre, subtelne oko sonduje i wydobywa niedostrzegalne szczeliny znaczenia w różnych literackich formach, od prac naukowych po świat powieści. Jednym uderzeniem wbija klin w naszą rutynową percepcję, narzucają przez nawyk, konsensus i, na przykład, ten sposób używania języka i metafor, które odnoszą się do całego wszechświata substancji i symboli, do którego,

jak przypuszczamy, uciekliśmy pozbawieni jakiegokolwiek semantycznej i metafizycznej troski³⁷.

Niektóre tematy powracają w jego książkach na nowo sformułowane, inne rozwijają myśl, która powraca po latach. Tak się dzieje z *Formami zapomnienia* (1998, 2009b), które pięć lat później znajdują kontynuację w *Le temps en ruine* (2003) oraz dopełnienie w powieści *Casablanca* wydanej w 2007 roku. Pierwsza z tych książek podkreśla potrzebę zapomnienia. Musimy wiedzieć, jak zapominać, aby delektować się smakiem teraźniejszości, chwili i oczekiwania. W drugiej Marc Augé proponuje wędrówkę między różnymi miejscami, dziełami literackimi i kinematograficznymi, podejmując refleksję nad czasem i pamięcią, światem współczesnym i sztuką, architekturą i miastem. Współczesność nie pozostawia ruin. Dziś stare zamienia się bezpośrednio na nowe. Żyjemy w epoce podkreślającej ideologię teraźniejszości – przeszłość staje się spektaklem, a przyszłość nie jest nawet wspomniana ani wyobrażona. Trzecia książka, *Casablanca*, to rozwinięcie myśli zawartych w dwóch poprzednich na kanwie filmu o tym samym tytule. Stare filmy są wspomnieniami, ale, w przeciwieństwie do wspomnień, które są przekształcane, przedstawiają nienaruszone fragmenty przeszłości. Czerpiemy przyjemność ze scen odgrywanych przez dziś już nieżyjących aktorów, co jest ciekawą formą kultu przodków³⁸.

Trudno byłoby omówić cały twórczy dorobek Marca Augé. Trudno byłoby również zakwalifikować poszczególne pozycje do esejów antropologicznych lub dzieł literackich. Nie wolno też zapomnieć o jego zainteresowaniu antropologią wizualną i zaangażowaniu w realizację filmów dokumentalnych. W załączeniu znajduje się bibliografia zawierająca jedynie wybrane dzieła Marca Augé – i już ona pokazuje ogrom jego pisarstwa.

Na koniec warto pochylić się nad tekstem będącym zapisem prestiżowego wykładu, który Marc Augé wygłosił podczas dorocznej XXVIII Konferencji Marca Blocha, w dniu 20 czerwca 2006 roku, organizowanej przez EHES, w auli merostwa Paryża. Przechodzący na (dydaktyczną) emeryturę mówca z bagażem pięćdziesięcioletniej pracy naukowej kreśli w nim wizję etnologa/antropologa i etnologii. Jest to zasadniczo wykład metodologiczny, w którym autor sytuuje antropologię w stosunku do historii. Wszystkie dyscypliny społeczne są jego zdaniem historyczne, to znaczy: ich przedmioty są zanurzone w historii i są przez nią modyfikowane³⁹. Za przedmiot badań antropologicznych uznaje symboliczne i ustanowione relacje między jednostkami⁴⁰.

Antropologia jest przede wszystkim krytyczną analizą lokalnych etnocentryzmów kulturowych lub, mówiąc inaczej, jej głównym, centralnym przedmiotem jest napięcie między znaczeniem (społecznym) a wolnością (indywidualną), które leży u podstaw wszystkich modeli organizacji społecznej od najbardziej elementarnych do najbardziej złożonych⁴¹.

Moje wspomnienia związane z Markiem Augé pochodzą z okresu studiów w Paryżu, w latach 1983–1988. Przed ich rozpoczęciem szukałem profesora zainteresowanego tematyką afrykańskiej obrzędowości żałobnej, którą chciałem badać. Trop poprowadził mnie do Marca Augé, w ramach Centrum Badań Afrykańskich w EHESS prowadził on bowiem seminarium „Logiki symboliczne i ideologia”. Skontaktowałem się z nim, ale z przykrością stwierdził, że z wielu powodów w roku akademickim 1983/1984 nie przyjmuje nowych doktorantów. Znalazłem promotora na Université René Descartes (dawnej Sorbonie), Louis-Vincenta Thomasa, wówczas uznanego na świecie antropologa śmierci. Przez pięć lat studiów regularnie uczestniczyłem jednak w seminariach Marca Augé jako wolny słuchacz. Co roku proponował on inny temat refleksji: w 1983/1984 – Przedmiot, fetysz, symbol; w 1984/1985 – Reprezentacja boskości; w 1985/1986 – Symbolika przestrzeni; w 1986/1987 – Inny innych; w 1987/1988 – Pokazać i dać do słuchania. We wszystkich tych seminariach chodziło o problem indywidualnej i zbiorowej tożsamości, o pokazanie, że nie da się odłączyć siebie od innego, społeczeństwa od jednostki.

Współautorami programu seminariów byli Jean Bazin i z Françoise Héritier, jednak większość seansów prowadził sam Marc Augé. Cieszyły się one rosnącą z roku na rok popularnością. Pamiętam, że w pewnym momencie trzeba było otworzyć przepierzenie między salami, aby pomieścić wszystkich uczestników, których liczba przekraczała 70. Augé mówił z pamięci, precyzując myśli, wyjaśniając i rozwijając rzucone idee; przemawiał jednostajnym tonem, jakby testował reakcje słuchaczy. Przerwy spędzał ze studentami w sali lub na korytarzu. Każdy mógł do niego podejść, chętnie odpowiadał na pytania. Każda jego nowa publikacja była żywo komentowana przez studentów, najczęściej w superlatywach.

Znakiem firmowym Augé było przechodzenie od idei i teorii do introspekcji i doświadczenia osobistego – zauważyła Françoise Héritier⁴². Nie dziwi więc, że po przejściu na emeryturę często podejmował tematykę starości. W nostalgicznej autopowieści *Casablanca* znajdujemy następujące słowa:

Weterani dawnych wojen, emerytowani poszukiwacze przygód, ocalali z różnych katastrof, ulotnych romansów i utraconych przyjaźni, wszyscy mamy wrażenie, że życie mogło być inne, ale toczy się dalej. W zależności od nastroju danego dnia czujemy się więc albo bardzo wolni, albo bardzo samotni⁴³.

Osiem lat później w wywiadzie udzielonym Maud Navarre mówi:

Subiektywnie nie ma takiego momentu, w którym poczułeś, że stałeś się „starcem” o określonej tożsamości. Pozostajemy tacy sami. Zresztą różne ułomności i choroby nie zawsze czekają do starości. Nie ma określonej tożsamości dla osób starszych. Starość jest jak egzotyka: to inni widziani z daleka przez ignorantów⁴⁴.

Mówił, że jest jak ten dobry armagnac:

Im jesteśmy starsi, tym więcej gromadzimy w sobie różnych czasów, różnych przeszłości, różnych wspomnień: możemy bawić się naszymi wspomnieniami, jednocześnie odczuwając rzeczywistość chwili obecnej⁴⁵.

Śmierć Marca Augé przywołuje wspomnienie jego długiego życia i wspaniałego dorobku naukowego w postaci kilkudziesięciu pozycji książkowych. Przywołuje też słowa, jakie wypowiedział po zgonie swojej towarzyski życia Françoise Héritier: „Jest coś silniejszego niż śmierć: obecność nieobecnych w pamięci żywych”⁴⁶.

Wybrane prace Marca Augé

- 1969 *Le Rivage alladian*, Paris, ORSTOM.
 1975 *Théorie des pouvoirs et idéologie. Étude de cas en Côte-d'Ivoire*, Paris, Hermann.
 1977 *Pouvoirs de vie, pouvoirs de mort. Introduction à une anthropologie de la répression*, Paris, Flammarion.
 1982 *Génie du paganisme*, Paris, Gallimard.
 1985 *La Traversée du Luxembourg. Ethno-roman d'une journée française considérée sous l'angle des mœurs, de la théorie et du bonheur*, Paris, Hachette.
 1986 *Un ethnologue dans le métro*, Paris, Hachette.
 1988 *Le Dieu objet*, Paris, Flammarion.
 1989 *Domaines et châteaux*, Paris, Le Seuil.
 1992 *Non-lieux. Introduction à une anthropologie de la surmodernité*, Paris, Le Seuil,
 1994a *Le Sens des autres. Actualité de l'anthropologie*, Paris, Fayard.
 1994b *Pour une anthropologie des mondes contemporains*, Paris, Aubier.
 1997 *La Guerre des rêves. Exercices d'ethno-fiction*, Paris, Le Seuil.
 1998 *Les formes de l'oubli*, Paris, Payot et Rivages.
 2003a *Le temps en ruine*, Paris, Galilée.
 2003b *Pour quoi vivons-nous?*, Paris, Fayard.
 2005 *La Mère d'Arthur*, Paris, Fayard.
 2006 *Le Métier d'anthropologue. Sens et liberté*, Paris, Galilée.
 2007 *Casablanca*, Paris, Le Seuil.
 2008a *Éloge de la bicyclette*, Paris, Payot et Rivages.
 2008b *Le métro revisité*, Paris, Le Seuil.
 2008c *Où est passé l'avenir?*, Paris, Eds. du Panama.
 2009a *Pour une anthropologie de la mobilité*, Paris, Payot et Rivages.
 2009b *Formy zapomnienia*, przeł. Anna Turczyn, wstęp Jerzy Mikułowski Pomorski, Kraków, Universitas.
 2010a *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*, przeł. Roman Chymkowski, przedmowa Wojciech Józef Burszta, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
 2010b *Duch pogaństwa*, przeł. Krzysztof Wakar, Warszawa, Oficyna Wydawnicza Volumen.
 2011 *La vie en double. Ethnologie, voyage, écriture*, Paris, Payot et Rivages.
 2013 *Les nouvelles peurs*, Paris, Payot et Rivages.
 2014 *Une ethnologie de soi. Le temps sans âge*, Paris, Le Seuil.
 2015 *Éloge du bistrot parisien*, Paris, Payot et Rivages.
 2016 *Rêve du jour et de la nuit*, Paris, Editions des Busclats.
 2017a *Qui donc est l'autre*, Paris, Odile Jacob.
 2017b *L'avenir des terriens. Fin de la préhistoire de l'humanité comme société planétaire*, Paris, Albin Michel.

2019 *Match retour. Anthropologie de la revanche et autres textes*, Paris, Payot et Rivages.

2020 *La condition humaine en partage. Un vadémécum pour le temps présent*, Paris, Payot et Rivages

2021 *Rendez-vous*, Paris Editions des Busclats.

Bibliografia

Georges Balandier, *Le détour. Pouvoir et modernité*, Fayard, Paris 1985.

Georges Balandier, *Le désordre. Éloge du mouvement*, Fayard, Paris 1988.

Georges Balandier, *Le dédale. Pour en finir avec le XXe siècle*, Fayard, Paris 1994.

Magdaleny Bartnik, „Przestrzenie niczyje” jako przedmiot zainteresowania etnologa, „Studia Socjologiczne” 2011, t. 201, nr 2, s. 217–223.

François-René Chateaubriand, *Geniusz chrześcijaństwa*, przeł. Anna Loba, Klub Książki Katolickiej, Poznań 2003.

Jean-Paul Colleyn, Jean-Pierre Dozon, *Lieux et non-lieux de Marc Augé*, „L’Homme” 2008, nr 185–186, s. 7–30.

Comment je suis devenu ethnologue, red. Anne Dhoquois, Editions Le Cavalier Bleu, Paris 2008.

Dominika Ćwierzyńska, *Antropologia hipernowoczesności / interdyscyplinarność*, „Przegląd Kulturoznawczy” 2012, t. 14, nr 4, s. 423–431.

Émile Durkheim, *Elementarne formy życia religijnego. System totemiczny w Australii*, przeł. Anna Zadrożyńska, PWN, Warszawa 1990.

Jacques Le Goff, *Au coeur de la reconnaissance...*, „L’Homme” 2008, nr 185–189, s. 43–44.

Françoise Héritier, *Saisir l’insaisissable et le transmettre*, „L’Homme” 2008, nr 185–189, s. 45–54.

Claude Lévi-Strauss, *Elementarne struktury pokrewieństwa*, przeł. Maciej Falski, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 2011.

Latifa Madani, *Mort de Marc Augé, ethnologue et anthropologue de renommée mondiale*, www.humanite.fr/en-debat/anthropologie/mort-de-marc-auge-ethnologue-et-anthropologue-de-renommee-mondiale-804036, dostęp: 1.11.2023.

Barnard Maupoil, *La Géomancie à l’ancienne Côte des esclaves*, Institut d’Éthnologie, Paris 1943.

Maud Navarre, „Je suis hors d’âge”. *Entretien avec Marc Augé*, „Sciences Humaines” 2015, nr 269, s. 32–33.

Elisabeth Rudinesco, *Un hymne à la liberté: Casablanca*, „L’Homme” 2008, nr 185–186, s. 83–87.

Przypisy

¹ Elisabeth Rudinesco, *Un hymne à la liberté: Casablanca*, „L’Homme” 2008, nr 185–186, s. 83.

² Marc Augé, *Duch pogaństwa*, przeł. Krzysztof Wakar, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 2010, s. 6.

³ Odnotować należy, że trzy książki Augé przetłumaczono na język polski – to dużo w porównaniu z przekładami innych francuskich autorów z zakresu nauk społecznych.

⁴ *Comment je suis devenu ethnologue*, red. Anne Dhoquois, Editions Le Cavalier Bleu, Paris 2008, s. 25.

⁵ Tamże, s. 20.

⁶ ORSTOM – Office de la recherche scientifique et technique outre-mer, w późniejszych latach przekształcony w IRD – Instytut Badań nad Rozwojem.

⁷ Tamże, s. 22.

⁸ Wydana w 1969 roku; Marc Augé, *Le Rivage alladian*, ORSTOM, Paris 1969.

⁹ Marc Augé, *Théorie des pouvoirs et idéologie. Étude de cas en Côte-d’Ivoire*, Hermann, Paris 1975.

¹⁰ Jean-Paul Colleyn, Jean-Pierre Dozon, *Lieux et non-lieux de Marc Augé*, „L’Homme” 2008, nr 185–186, s. 16.

¹¹ Marc Augé, *Pouvoirs de vie, pouvoirs de mort. Introduction à une anthropologie de la répression*, Flammarion, Paris 1977.

¹² Marc Augé, *Symbole, fonction, histoire. Les interrogations de l’anthropologie*, Hachette, Paris 1979.

¹³ Émile Durkheim, *Elementarne formy życia religijnego. System totemiczny w Australii*, przeł. Anna Zadrożyńska, PWN, Warszawa 1990.

¹⁴ Claude Lévi-Strauss, *Elementarne struktury pokrewieństwa*, przeł. Maciej Falski, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 2011.

¹⁵ Colleyn, Dozon, *Lieux et non-lieux...*, dz. cyt., s. 21.

¹⁶ Tamże, s. 22–23.

¹⁷ Tamże, s. 23.

¹⁸ Oryginał opublikowany w 1982 roku pt. *Génie du paganisme*, Gallimard, Paris.

¹⁹ Jacques Le Goff, *Au coeur de la reconnaissance...*, „L’Homme” 2008, nr 185–189, s. 43.

²⁰ François-René Chateaubriand, *Geniusz chrześcijaństwa*, przeł. Anna Loba, Klub Książki Katolickiej, Poznań 2003.

²¹ Marc Augé, *Duch pogaństwa*, dz. cyt., s. 79–80.

²² Marc Augé, *Le Dieu objet*, Flammarion, Paris 1988.

²³ Barnard Maupoil, *La Géomancie à l’ancienne Côte des esclaves*, Institut d’Éthnologie, Paris 1943.

²⁴ Jacques Le Goff, *Au coeur de la reconnaissance...*, dz.cyt., s. 43.

²⁵ *Comment je suis devenu...*, dz.cyt., s. 23.

²⁶ Cała trylogia wydana u tego samego wydawcy: Librairie Arthème Fayard.

²⁷ Colleyn, Dozon, *Lieux et non-lieux...*, dz. cyt., s. 26.

²⁸ *Comment je suis devenu...*, dz. cyt., s. 24.

²⁹ Tamże, s. 23.

³⁰ Tamże, s. 24.

³¹ Spośród omówień warto zwrócić uwagę na artykuły Dominiki Ćwierzyńskiej *Antropologia hipernowoczesności / interdyscyplinarność*, „Przegląd Kulturoznawczy” 2012, t. 14, nr 4, s. 423–431 i Magdaleny Bartnik, „Przestrzenie niczyje” jako przedmiot zainteresowania etnologa, „Studia Socjologiczne” 2011, t. 201, nr 2, s. 217–223.

³² W sensie dokumentowania i opracowywania monografii wymierających kultur.

³³ Marc Augé, *Pour une anthropologie des mondes contemporains*, Aubier, Paris 1994, s. 131.

³⁴ Tamże, s. 163.

³⁵ Tamże, s. 170.

³⁶ Tamże, s. 174.

³⁷ Françoise Héritier, *Saisir l’insaisissable et le transmettre*, „L’Homme” 2008, nr 185–189, s. 48.

³⁸ *Comment je suis devenu...*, dz. cyt., s. 26.

³⁹ Marc Augé, *Le métier d’anthropologue; sens et liberté*, s. 2; www.ehess.fr/sites/default/files/pagedebase/fichiers/marc_auge.pdf, dostęp: 5.11.2023.

⁴⁰ Tamże, s. 8–9.

⁴¹ Tamże, s. 18.

⁴² Héritier, *Saisir l’insaisissable...*, dz. cyt., s. 46.

⁴³ Marc Augé, *Casablanca*, Le Seuil, Paris 2007, s. 86.

⁴⁴ Maud Navarre, „Je suis hors d’âge”. *Entretien avec Marc Augé*, „Sciences Humaines” 2015, nr 269, s. 32.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Latifa Madani, *Mort de Marc Augé, ethnologue et anthropologue de renommée mondiale*, www.humanite.fr/en-debat/anthropologie/mort-de-marc-auge-ethnologue-et-anthropologue-de-renommee-mondiale-804036, dostęp: 1.11.2023.